

KONTRA MIKLÓS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS,
Szeged nyelve a 21. század elején.
Budapest, Gondolat Kiadó, 2016. (296 oldal)

1. A Szögedi Szociolingvisztikai Interjú (SZÖSZI) keretében zajló vizsgálatok Nyelvjárás és sztenderdizálás Szeged lakosságának nyelvhasználatában címmel 2012 szeptemberében indultak egy OTKA-pályázat keretében, és négy évvel később, 2016 szeptemberében zárultak le (15).¹ A SZÖSZI-ről először talán a 2012. évi 17. Élőnyelvi Konferencia háttérbeszélgetéseiből értesülhettek

¹ Vö. http://mnyelv.bibl.u-szeged.hu/Nemeth_Kontra_Sinkovics_OTKA.html.

a szegedi nyelvészek munkáját csak távolabbról követő kollégák, két évvel később a nyitrai konferencián viszont már három előadás is elhangzott a kutatás témájából, amelyek aztán a konferencia kötetében egy blokkba rendezve meg is jelentek (BERENTE–KONTRA–SINKOVICS 2016, KONTRA 2016, NÉMETH–BAGI–MOLNÁR 2016). A SZÖSZI vizsgálati eredményeiből készült előadások és publikációk száma máris tekintélyes (284–286), és igen gyorsan, még a kutatás lezárásának évében megjelent a Szeged nyelve a 21. század elején című kötet, a SZÖSZI első eredményeinek könyvnyi terjedelmű összefoglalása is.

2. A SZÖSZI célja Szeged lakossága nyelvhasználatának és nyelvi attitűdjeinek feltárása volt. A kutatásnak — szemben például a korábbi Budapesti Szociolingvisztikai Interjúval — egyedi színezetet kölcsönzött az a tény, hogy a közvélekedés, de még legújabb dialektológia tankönyvünk szerint is (KISS 2001: 238)² a szegedi nyelvhasználat napjainkig sok tekintetben a nyelvjárásiasság jegyeit mutatja, melyek közül az *ö*-zést mind általában a magyar beszélők, mind pedig a szegediek a „szegediség” valamiféle mutatójaként értékelik. A SZÖSZI kutatói is abból indultak ki, hogy az *ö*-zés alapján ragadható meg elsősorban a szegedi dialektus és a köznyelv közötti különbség, ezért lett központi szerepe a SZÖSZI kutatásban az *e* ~ *ö* váltakozásnak.

A Szeged nyelve a 21. század elején kötet nyelvi adatai a SZÖSZI 165 adatközlőjétől gyűjtött 371 órányi felvételtől származnak: a szerzők a legfiatalabb (18 év alatti) és a legidősebb (60 év feletti) korosztály 30-30 interjút (mintegy 95 órányi hanganyagot) dolgozták fel, ami mintegy 35 000 *ö*-zhető szótag vizsgálatát jelentette (15). Az *ö*-zés elterjedtsége mellett vizsgálták a tájszóismeretet is, így a kötetből kirajzolódik a SZÖSZI-minta két szélső generációjának *ö*-zése és tájszóismerete közötti különbség, és „érzékeltetővé vált az *ö*-zés és a tájszóismeret visszaszorulása a fiatal generáció körében” (16). Ez adatokra vetítve azt jelenti, hogy a fiatalok az *ö*-zhető szótagoknak csak kevesebb mint 3%-át ejtették *ö*-vel (ekkor is javarészt a köznyelvben is *ö*-vel ingadozó alakokban), a megkérdezett diákok közül pedig csak heten vallották, hogy tudnak *ö*-zni, „ám az interjúk folyamán ők is elvéve, csupán 2-3 szóban produkálták magát az *ö*-zést” (121). Ráadásul ebben a korosztályban az *ö*-zés megítélése negatív, ami önstigmatizációs tendenciákkal jár együtt (124). A tájszóismeret is jelentős különbségeket mutat, a diákok tájszóismereti átlaga kevesebb mint fele a 60 évnél idősebbekének (103). Az iskoláskorúak összességében a kiválasztott 14 tájszó 40%-át ismerték, ami „a 60 év fölöttiek csoportjának 82%-os eredményéhez viszonyítva jól mutatja, hogy a tájszavak ismertségében jelentős életkori rétegzettség mutatkozik” (99).

² Szeged „regionális köznyelvi nyelvhasználatára erős fokú labiális *ö*-zés jellemző (például: *embörök, lösztök, möntök, szögényök, vöszitök*)” (KISS 2001: 238).

A két szélső korosztály nyelvhasználatának összevetése egy látszólagos idővizsgálatra is lehetőséget ad, minek révén bizonyos mértékben előre lehet jelezni a szegedi nyelvhasználat jövőbeni tulajdonságait, amit a felnőtté válás küszöbén álló korcsoport nyelvi attitűdjei és identitása, valamint nyelvhasználati minitái fognak meghatározni (93). A kutatásokból arra lehet következtetni, hogy a fiatal korosztálynak „jelenleg nincs és vélhetően a jövőben sem lesz jelentősebb szerepe a Szeged környéki nyelvjárás vagy akár csak az *ő*-zés fenntartásában” (125).

A szegedi *ő*-zésnek az utóbbi fél évszázad folyamán³ bekövetkezett és a SZÖSZI által dokumentált ilyen mértékű visszaszorulása számomra, a városban nagyon ritkán megforduló, a helyi nyelvi viszonyokat személyesen egyáltalán nem ismerő látogató számára, elsősorban azért meglepő, mert az *ő*-zésnek viszonylag nagy presztízse van és volt a magyar beszédközösségben, különösen az olyan hasonló nyelvjárási jelenségekkel szembeállítva, mint a tiszántúli *í*-zés. A beszélők nyelvi attitűdjét mérő kutatásokban például Szeged nyelve rendre „dobogós helyezést” ér el a legszebb nyelvváltozatok versenyében. KISS JENŐ Mihályiban végzett felmérése szerint Szeged (ha jelentősen leszakadva is az Északnyugat-Dunántúl és a Székelyföld mögött) a harmadik a „Szépen beszélnek magyarul”-rangsorban (KISS 2000: 466), a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat országosan reprezentatív felmérésében pedig a teljes minta (N=832) ítéletei alapján a második helyen végzett (KONTRA 1997: 230).

Ráadásul meglehetősen régeinek tűnik az *ő*-zés presztízse, bizonyára ezzel a pozitív megítéléssel függ össze, hogy például a 16. századi debreceni jegyzőkönyvekben erősen *ő*-ző bejegyzések is találhatóak (PAPP 1957: 4; vö. ZOLTAI 1906). Nagyon valószínű ugyanis, hogy „a debreceni — és az egész vizsgált területen jelentkező — *ő*-zés nem csupán betelepülők hatására vezethető vissza; legalább olyan szerepe volt az egyre terjedő írásbeliségnek is” (PAPP 1957: 23). Az őslakosok–betelepülők konfliktusos viszonyát abban a korban is feltételezve nem túl nagy merészség arra gondolni, hogy nem a „gyüttmöntek” tekintélye volt oly mértékű, hogy nyelvüket egyféle írásbeli normaként követték Debrecen és más települések hivatalnokai, hanem arról lehet inkább szó, hogy magát az *ő*-zést tekintették szépnek, attraktívnak.⁴

Az *ő*-zés persze — annak ellenére, hogy napjaink (főleg fiatal) szegedi beszélőinek egy része szerint furcsa (119), idegesítő (118), parasztos (123), amit (a negatív véleményeket rendszerint mások szájába adva) elítélnek (94) — még-

³ A SZÖSZI egyik adatközlője mondja: „De már a a fiatalok, a harminc, azok már ... ha itt vannak sz- Tápén, ha Szegeden, akkó azok má *e* betűvő beszélnek. Hát, az ötvenévesök még még *ő* betűvő beszélnek jobban” (168).

⁴ Az attraktivitásról, az attraktivitásnak a nyelvi kontaktusokban, kölcsönzésekben játszott szerepéről lásd JOHANSON 1992: 199–206.

iscsak elismertebb, „vállalhatóbb” nyelvjárási jellegzetesség saját környezetében, mint például az *i*-zés; a SZÖSZI eredményei ki is mutatták, hogy az *ö*-zés rejtett presztízzsel rendelkezik (125). Cseppet sem véletlen, hogy Szegeden a „legszőgedibb szögedi” professzor, Bálint Sándor *ö*-ző nyelvjárásban tartotta egyetemi előadásait, sőt napjainkban is volt rá példa, hogy a szegedi egyetemen egy Kommunikáció szóban és írásban szeminárium kiselőadása így hangozzon el.⁵ Ezzel szemben az, hogy a debreceni egyetem valamely oktatója vagy hallgatója *i*-ző nyelvjárásban tartsa meg az óráját, előadását, egészen elképzelhetetlen volt régen is, és az ma is. Pár éve egy kutatáshoz még olyan debreceni értelmiségit sem sikerült találni, aki az *i*-ző beszédre egy interjú erejéig vállalkozott volna.

3. A Szeged nyelve a 21. század elején című könyv legfontosabb célja és eredménye a szegedi *ö*-zés helyzetének felmérése volt, de ugyanilyen érdekes eredményeket találunk a szegediek nyelvi attitűdjeire és az *ö*-zés jövőjére vonatkozóan is. Adatokkal igazolják például, hogy jelentősen befolyásolja a nyelvjárási jelenségek megmaradását az a környezet, ahol a beszélők (legyenek akár alapfokú, akár felsőfokú végzettségűek) laknak. „A nagyon erősen *ö*-ző beszélők a város főként falusias jellegű peremövezeteinek lakói, szüleik is helybéli születésű, földből élő emberek voltak” (173). Megállapítható az is, hogy „az erősen *ö*-ző beszélők büszkék nyelvjárásukra, és negatív véleményük van azokról, akik szándékosan kerülnek az *ö*-zést” (uo.).

A kötet adatai ugyanakkor felhívják a figyelmet arra is, hogy a nyelvjárások megőrzésében (vagy inkább elvesztésében) a lakóhely mellett milyen nagy szerepe van a kortárs csoportoknak. A könyv függelékében közölt anya és lánya interjú (199–271) jól mutatja, hogy mennyire erős a kortárs diákcsoport hatása a tanulók *ö*-ző nyelvváltozattal kapcsolatos vélekedésére és beszédére, és ugyanakkor mennyire jelentéktelen tud lenni a családi környezeté (181).

4. A nyelvi adatok vizsgálatán túl rendkívül fontos és a későbbi szociolingvisztikai kutatások módszertana szempontjából igen tanulságos eredmények is találhatóak a kötetben. A könyvnek a kutatás leírásával foglalkozó fejezetét (51–92) az ezután következő szociolingvisztikai interjúk tervezői bizonyára sűrűn fogják forgatni, ugyanis a SZÖSZI kutatói megkísérelték egy új típusú nagyvárosi szociolingvisztikai vizsgálat módszertani kereteit kialakítani.

⁵ Az eset a 2013/2014. tanév első félévében történt Németh Miklós óráján, aki az Európa rádióban 2014. február 27-én elhangzott interjújában említette a történetet elmondva, hogy a kis-zombori hallgató, aki minden előzetes megbeszélés nélkül tartotta referátumát anyanyelvjárásában beszélve, az okokat firtató kérdésére azt mondta, hogy „öt nagyon fárasztja, és nem is tud hosszabb ideig irodalmiasan beszélni”. (Köszönöm Sinkovics Balázsnak a pontos adatokat és az interjú hangfelvételét!)

Egyik legérdekesebb (és talán legvitathatóbb) újításuk a született *ö-ző* terepmunkások alkalmazása volt (16, 89–90), akik az interjú első percétől az utolsóig csak *ö-ző* anyanyelvjárásukat használták remélve, hogy így az *ö-zni* tudó beszélők esetében könnyebben előjöhessen ez a nyelvváltozatuk (89). Bár a terepmunkások jól megoldották ezt a nehéz feladatot (miként sikeresen megküzdöttek a beteg vagy illuminált adatközlők okozta nehézségekkel, a váratlanul hazaérkező feleség által kirobbantott féltékenységi jelenettel vagy a házassági ajánlatokkal is, 89), mégis előfordult, hogy néhány adatközlő szónak tette, hogy a terepmunkás biztosan szándékosan beszél *ö-zve* (vö. 120), és vélhetőleg még többen voltak azok, akik udvariasan elhallgatták efölött érzett furcsállásukat, amit az válthatott ki, hogy Magyarországon nagyon gyanúsnak, valamiféle hátszándékot sejtetőnek tűnik, ha egy ismeretlen hivatalos személy a közelséget, lojalitást hordozó nyelvváltozatunkon szólal meg. Az *ö-ző* terepmunkások alkalmazása a SZÖSZI kutatói szerint se okvetlenül vált be minden szempontból, ezért is írják a könyv szerzői, hogy „[t]alán jobb stratégia lett volna, ha csak a kapcsolatfelvétel után, az interjú elején tér át a terepmunkás fokozatosan az *ö-ző* változatra, Szegeden ugyanis elég szokatlan, ha ismeretlen embert valaki, különösen egyetemi ember (jelen esetben húszas évei elején járó nő) *ö-zve* szólít meg” (89).

Mindehhez hozzátehetjük azt is, hogy a SZÖSZI ügynökvizsgálati módszerrel végzett felmérése szerint az *ö-zés* egyértelműen a kisebb presztízsű foglalkozásokhoz kötődik („a 100%-ban *ö-ző* beszélőt nagyobb arányban ítélték alkalmasnak a bolti eladó, gyári munkás és földműves foglalkozásokra, mint az 50%-ban vagy 0%-ban *ö-zőket*”, 187), azaz az adatközlők a terepmunkásokat *ö-zésük* miatt inkább gondolhatták alkalmatlannak a feladatra, sőt akár butának is tekinthették őket nyelvjárásiasságuk miatt.

Ráadásul az sem igazolódott be, hogy az *ö-ző* (de egyébként nem szegedi!) terepmunkással beszélgetve az *ö-zni* tudó adatközlő könnyebben átvált erre a nyelvváltozatra. Mint NÉMETH MIKLÓS, BAGI ANITA és MOLNÁR MÁRIA egy 2016-os tanulmányából megtudjuk, a kutatáshoz kapcsolódva az *ö-ző* interjú mellett *e-ző* kontrollinterjút is vettek fel ugyanazzal a személlyel, hogy kiderítsék, mennyiben befolyásolja az adatközlőt az, hogy *e-ző* vagy *ö-ző* terepmunkás kérdezi őket. A két interjú között hosszabb idő telt el, de a beszélgetés helyszíne és a terepmunkások neme, kora is megegyezett, és a beszélgetés valódi céljának leplezésére is hasonló háttérrel vázoltak fel, a két interjú közötti kapcsolatot azonban természetesen titokban tartották (NÉMETH–BAGI–MOLNÁR 2016: 119). Az *e-ző* és *ö-ző* interjú összevetéséből nagyon érdekes eredmény született: nem igazolódott be az a hipotézis, hogy „a terepmunkás nyelvhasználata oly módon befolyásolja [...] az adatközlő beszédét, hogy az *ö-ző* terepmunkással készített interjúban több lesz a változó *ö* értéke, míg az *e-ző* interjúban pedig az *e* válto-

zatok számának gyakorisága nő” (i. m. 120). Az adatok „ezzel szemben éppen azt mutatják, hogy az adatközlő nagyjából 5%-kal nagyobb arányban *ö-zött* az *e-ző* terepmunkással beszélgetve, mint az *ö-ző*vel. A megkettőzött interjú tehát azt bizonyítja: a terepmunkás *ö-zése/e-zése* nem befolyásolja a várt irányban az adatközlő nyelvhasználatát, sőt kis mértékben ellentétes a hatás” (i. m. 120).

Ezt „a nem várt adateloszlást egy olyan interakcionista keretben lehet értelmezni, amelynek kulcsfontosságú tényezője, hogy milyen pozíciót foglal el a beszélgetésben az adatközlő és a terepmunkás, és hogyan próbálja az adatközlő a saját pozícióját megerősíteni — természetesen a terepmunkás kárára” (i. m. 121).⁶ A SZÖSZI adatfelvétele során ugyanis az derült ki, hogy ha az adatközlőnek jellemző viselkedése „a dominanciára törekvés, a terepmunkás gyengítése, a társalgás fölötti ellenőrzés átvétele” (i. m. 122), akkor inkább várható, hogy beszéde a vernakuláris nyelvváltozata felé közelít. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a terepmunkás nyelvhasználatának nincs közvetlen hatása, ellenben jóval nagyobb hatása van „a terepmunkás személyének, de ez a hatás a korábban föltételezettnél sokkal közvetettebben érvényesül: abban jelentkezik, hogy az adatközlő miként határozza meg saját pozícióját az interjúszituációban (és a társadalomban) a terepmunkáshoz viszonyítva. A terepmunkás hatásának kiváltója tehát nem elsősorban a kérdező beszédstílusa, hanem az adatközlőnek a terepmunkásról, saját magáról és főként a kettejük közti hierarchikus viszonyról alkotott képe” (i. m. 126).

A további élőnyelvi kutatásokban ezt a megfigyelést mindenképpen hasznosítani kell, számolva azzal, hogy a terepmunkás hiába beszél ugyanúgy mindenkivel, a kérdezőnek az adatközlőre gyakorolt közvetett hatását nem lehet sem előre megjósolni, sem kizárni a kutatásból (i. m. 126). Ennek a problémának a kezelése nem tűnik kisebb jelentőségűnek, mint a megfigyelői paradoxoné, amelynek kiküszöbölésére egyébként nagy gondot fordítottak a SZÖSZI megtervezése során (65).

5. A Szeged nyelve a 21. század elején nemcsak megbízható kutatáson és hiteles adatokon alapuló munka, de jól megírt, élvezetes olvasmány, nyelvészként lapozgatva kifejezetten izgalmas könyv, amelynek minden bekezdése újabb és újabb érdekességeket mutat be. Kisebb hibák természetesen akadnak benne (SZÜCS GÁBOR sorol is néhányat recenziójában), én itt, a Magyar Nyelvjárások-

⁶ Az adatközlők kiválasztása eleve nem bizonyult egyszerűnek és sikeresnek a SZÖSZI munkálatai során a feltűnően nagy számú visszautasítás miatt (ami egyébként nagyon sokat elárul a magyar lakosságnak a kérdezőbiztosokhoz való hozzáállásáról). A Szeged lakosságát reprezentáló 135 nagykorú adatközlőt egy 3000 fős, véletlenszerű mintából tervezték kiválasztani (57), azonban a visszautasítások miatt csak 58 adatközlőhöz sikerült eljutni, további 77 főt a „barátom barátja” módszerrel találtak meg (59). Ennek következtében viszont a kutatás eredetileg tervezett mintája olyan jelentősen módosult, hogy így már nem tekinthető reprezentatívnak, az idősebb korosztály például jelentősen túlréprezentált, miként a felsőfokú végzettségűek is azok (59–60).

ban csak egyetlen folyóiratunkat érintő elgépelésre hívnám fel a figyelmet: PÉTER LÁSZLÓnak Az *ő*-zés kérdéséhez című tanulmánya a Magyar Nyelvjárások 1. évfolyamában nem 1959-ben, hanem 1951-ben jelent meg.

Az ilyen apróságoktól eltekintve viszont a kötetben olvasható eredmények alapján kijelenthetjük, hogy a kutatás elérte céljait (52–56): sikerült feltárniuk, hogy „hogyan beszélnek néhány kiemelt független változó (nem, életkor, iskolázottság, lakóhely) szempontjából a szegediek, és hogy milyen nyelvhasználati különbségek vannak köztük e független változók szempontjából” (53), sikeresen dokumentálták „a kortárs szegedi beszélők metanyelvi tudását, ítéleteit és vélekedéseit” (54), és teljesült elméleti-módszertani célkitűzésük is, hogy kialakítsák egy vidéki nagyváros nyelvhasználati felmérésére alkalmas kutatásmódszertan kereteit (54).

Mindezekon túl megszületett egy rétegzett nyelvi korpusz is, amely Szeged város teljes lakosságának nyelvhasználatát szemlélteti a 2013–2015 közötti években (52). Ez a SZÖSZI munkálatai során elkészült, digitalizált, ELAN programmal lejegyzett és kódolt korpusz egyúttal része lett a kutatás során létrehozott Szeged Nyelve Hangarchívumnak, amiben több mint 400 órányi hanganyag található, és amely számára olyan szegedi kultúrtörténeti értékeket is sikerült felkutatni és digitalizálni, mint például ifjabb LELE JÓZSEF tápéi néprajzkutató egyetlen példányban, magnófelvételeken őrzött gyűjteménye (16), vagy Tombácz János BÁLINT SÁNDOR gyűjtötte meséinek egy része (73). A tervek szerint az archívum a jövőben is gazdagodni fog, további elfekvő, kallódó gyűjtések és újabb interjúk is belekerülnek majd.

6. A Szeged nyelve a 21. század elején kötet újabb darabja a magyarországi szociolingvisztika kiváló alkotásainak, amit bátran ajánlhatunk mindenkinek, akit a városi élőnyelvi kutatások eredményei, a nagyvárosi magyar nyelvhasználat kérdései érdekelnek. Csak remélni lehet, hogy kerülnek követői a szegedi példának, és más magyar városok nyelvéről is készülnek a szociolingvisztikai interjú módszerével készített felmérések, továbbá az is nagyon jó lenne, ha a SZÖSZI kutatásai folytatódna, például életkorban „lefelé”, a fiatalabbak felé terjeszkedve, kisiskolások nyelvi életútját követve (vö. 198).

KIS TAMÁS

Irodalom

BERENTE ANIKÓ–KONTRA MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS 2016. Egy szegedi *ő*-ző, *e*-ző és mekegő beszélő nyelvhasználatának és nyelvi attitűdjeinek összefüggései. In: KOZMÁCS ISTVÁN–VANČO ILDIKÓ szerk., *Sztenderd — nem sztenderd. Variációk egy nyelv változataira. Válogatás a 18. Élőnyelvi Konferencia — Nyitra, 2014. szeptember 18–20. — előadásaiból. 1. Lakitelek, Antológia Kiadó. 97–107.*

- JOHANSON, LARS 1992. *Strukturelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten*. Sitzungsberichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der Johann Wolfgang Goethe-Universität Frankfurt am Main 29/5. Stuttgart, Franz Steiner Verlag. (Angol nyelvű kiadása: *Structural Factors in Turkic Language Contacts*. London, Curzon Press, 2002.)
- KISS JENŐ 2000. Magyar nyelvjárási beszélők anyanyelvi tetszési indexéhez. *Magyar Nyelvőr* 124: 465–468.
- KISS JENŐ szerk. 2001. *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- KONTRA MIKLÓS 1997. Hol beszélnek legszebben és legcsúnyábban magyarul? *Magyar Nyelv* 93: 224–232.
- KONTRA, MIKLÓS 2016. Some methodological problems in the Szeged sociolinguistic interviews. In: KOZMÁCS ISTVÁN–VANČO ILDIKÓ szerk., *Sztenderd — nem sztenderd. Variációk egy nyelv változataira. Válogatás a 18. Élőnyelvi Konferencia — Nyitra, 2014. szeptember 18–20. — előadásaiból. 1. Lakitelek, Antológia Kiadó. 109–115.*
- NÉMETH MIKLÓS–BAGI ANITA–MOLNÁR MÁRIA 2016. Létezik-e olyan, hogy „az adatközlő nyelvhasználata”? In: KOZMÁCS ISTVÁN–VANČO ILDIKÓ szerk., *Sztenderd — nem sztenderd. Variációk egy nyelv változataira. Válogatás a 18. Élőnyelvi Konferencia — Nyitra, 2014. szeptember 18–20. — előadásaiból. 1. Lakitelek, Antológia Kiadó. 117–127.*
- PAPP LÁSZLÓ 1957. „Ö-ző nyelvjárás Debrecenben”. *Magyar Nyelvjárások* 4: 3–24.
- PÉTER LÁSZLÓ 1951. Az ö-zés kérdéséhez. *Magyar Nyelvjárások* 1: 118–135.
- SZÜCS GÁBOR 2017. A szegedi ö-zés: létezik? *Nyelv és Tudomány*, 2017. december 18. URL: <https://www.nyest.hu/hirek/a-szegedi-o-zes-letezik>.
- ZOLTAI LAJOS 1906. Ö-ző nyelvjárás Debrecenben. *Magyar Nyelvőr* 35: 123–129.